

دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۱۲/۱۱

پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۰۹/۲۸

باز آفرینی تصویری کاخ تخریب شده آینه‌خانه؛ نمونه‌ای از کاخ‌های دوره صفوی*

امیر اعلا عدیلی* عبدالله جبل‌عاملی** مهسا حیدری***

چکیده

دوران صفویه دورانی درخشان در تاریخ شهرسازی و معماری ایران است که کاخ‌های بنا شده در این دوران از لحاظ معماری بسیار بااهمیت بوده و باقی‌مانده‌های آنها آثاری بسیار بارز در متن شهرها هستند. حال اینکه، بعضاً کاخ‌های ویران شده نسبت به کاخ‌های باقی‌مانده، برتری‌های ویژه‌ای داشته‌اند. دریافت و تکمیل تصویری کالبدی و اجتماعی از شهر و بناهای تاریخی، با مراجعه به متون ادبی، تاریخی، عکس‌ها و تصاویر به‌جای‌مانده در دوره زمانی مشخصی از شهر امکان‌پذیر است.

دوران قاجاریه زمان حاکمیت مسعود میرزا ظل‌السلطان، در اصفهان بی‌توجهی به معماری به اوج خود می‌رسد، تاحدی که به دستور وی آثار ارزشمند معماری از جمله کاخ هفت‌دست، آینه‌خانه و عمارت نمکدان، در باغ سعادت‌آباد با خاک یکسان شدند؛ که در این پژوهش بر بازآفرینی تصویری کاخ آینه‌خانه تأکید شده است. در این مقاله نقشه‌های اولیه بنای صفوی که در دوره قاجار ترسیم شدند و همچنین پلان دوره قاجار همراه با تغییرات در این دوره، مجدداً در مقیاس واقعی ترسیم شده و با تحلیل و مقایسه مدارک، عکس‌ها و این نقشه‌ها ارکان و اجزاء ساختمان کاخ صفوی تکمیل و نقشه‌های نهایی به صورت پلان، نماهای شرقی، غربی و جنوبی، ترسیم شده و مراحل شکل‌گیری کاخ به صورت سه‌بعدی نمایش داده شده است.

مقاله پیش‌رو از نوع تحقیق بنیادی - نظری است که اطلاعات و مواد اولیه تحلیل به روش کتابخانه‌ای گردآوری شدند و با رویکرد قیاسی و استدلال مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نیز به روش تاریخی - توصیفی با استفاده از اسناد و مدارک معتبر و تحلیل محتوای متون تاریخی به شناخت و تحلیل کاخ آینه‌خانه پرداخته می‌شود. با مقایسه و تحلیل بناهای مشابه دوران صفوی تصاویری تحلیلی از کاخ آینه‌خانه، از سازه تا جزئیات معماری آن، با استفاده از نرم‌افزارهای کامپیوتری ارائه شده است. در نهایت، نتایج به‌دست‌آمده می‌تواند ضمن کمک به تعیین محدوده و حفظ حریم ابنیه از بین‌رفته، نشانه‌های مستندی را برای انجام تحقیقات باستان‌شناسی بعد فراهم آورد. همچنین به تکمیل تصویر شهر اصفهان در دوره صفویه و امروز و نیز تقویت جاذبه‌های فرهنگی و گردشگری شهر کمک شایانی خواهد شد.

کلیدواژگان: بازآفرینی تصویری، کاخ‌های صفوی، کاخ آینه‌خانه، باغ سعادت‌آباد، اصفهان.

alaadili@yahoo.com

* دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد خوراسگان)، اصفهان.

** عضو هیئت علمی گروه معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، اصفهان.

*** عضو هیئت علمی گروه معماری و شهرسازی، موسسه آموزش عالی دانش پژوهان، اصفهان.

مقدمه

باغ‌ها و بناهای دوران صفوی از لحاظ معماری بسیار باارزش بوده و باقی‌مانده‌های بناهای صفوی مانند کاخ‌های چهلستون، هشت‌بهشت و عالی‌قاپو و همچنین خانه‌های صفوی مانند داوید و همانند آن آثار بسیار باارزش در متن شهر اصفهان امروزی‌اند. بعضاً بناهای ویران شده نسبت به آثار باقی‌مانده برتری‌های ویژه‌ای داشته‌اند. کاخ هفت‌دست، آیینه‌خانه و عمارت نمکدان واقع در باغ سعادت‌آباد، عمارت باغ‌گلدسته، تالار طویله، عمارت جهان‌نما، سردر باغ‌زرشک، سردر و باغ هزار جریب، میدان چهارحوض، حمام خسروآقا از این دست بناها هستند. تلاش در جهت احیای بناهای تاریخی و تدوین تصویری کالبدی-فضایی از بنا در زمان حیات آن، با مراجعه به متون تاریخی و ادبی و همچنین مشاهدات محلی و آثار و نشانه‌های تاریخی و انطباق آنها با عکس‌های تاریخی به‌جامانده محقق می‌شود. آنچه ضرورت این پژوهش را روشن می‌کند، این است که هیچ‌گونه تصویر روشنی از کاخ آیینه‌خانه و باغ سعادت‌آباد و موقعیت قرارگیری آنها در شهر اصفهان وجود ندارد و جز اسم آنها چیزی در حافظه شهر باقی نمانده است. هدف از این مطالعه، اتکا به اسناد و تصاویر تاریخی و تلاش در جهت بازآفرینی کاخ آیینه‌خانه و درنهایت، خلق تصویر کالبدی-فضایی کاخ آیینه‌خانه به‌عنوان مهم‌ترین عنصر باغ سعادت‌آباد است که به تکمیل تصویر شهر اصفهان در دوره گذشته و امروز، کمک خواهد کرد.

پیشینه پژوهش

در کتاب "گزارش‌های باستان‌شناسی"، در مقاله‌ای به قلم دکتر هنرفر، نحوه دستیابی ایشان برای اولین بار به عکس‌های /رنست هولتسر^۱ آلمانی به عنوان تنها اسناد قابل دسترس از تاریخ گمشده کاخ آیینه‌خانه و سایر بناهای تخریب‌شده صفوی بیان می‌شود (هنرفر، ۱۳۳۴: ۱۹۳). در زمینه تلاش در جهت احیای بناهای ویران شده صفوی، می‌توان به مقاله "فهرست اسامی عمارات و باغات دولتی" در مجله ارمغان اشاره کرد که فهرست ابنیه تخریب‌شده در آن آورده شده است. تحقیقی در این راستا نیز با نام "کاخ‌های فراموش شده" به دست نگارنده اول در مجله معماری شهرسازی منتشر شده است (عدیلی، ۱۳۸۵: ۳۴). در راستای بازآفرینی و احیای کل یا قسمتی از بناها و سایت‌های تاریخی که هم‌اکنون قسمتی از آنها از بین رفته‌اند، می‌توان به دو طرح پژوهشی "بازشناسی ارگ علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن" (منصوری، ۱۳۸۲: ۵۷) و نیز "بازآفرینی تصویری شهر از متون تاریخی، نیشابور غازانخانی" (عینی‌فر و کوچک‌خوشنویس، ۱۳۸۱: ۷۷)، و همین‌طور مقاله "بازخوانی میدانی صاحب‌آباد از روی تصاویر

شاردن و مطراچی براساس متون تاریخی"، منتشر شده در مجله هنرهای زیبا، اشاره نمود (حنچی و نژادابراهیمی، ۱۳۸۵: ۳۵). همچنین می‌توان در این رابطه به فیلم مستند بوی فروردین در زمینه بازآفرینی بناهای تخریب‌شده صفوی اشاره کرد (قصری، ۱۳۹۴: ۲۰).

روش پژوهش

تحقیق حاضر براساس هدف، تحقیقی بنیادی نظری است که اطلاعات و مواد اولیه تحلیل به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و با رویکرد قیاسی و استدلال مورد تجزیه و تحلیل عقلانی قرار گرفته است. از نظر ماهیت، در این پژوهش به روش تاریخی-توصیفی با استفاده از اسناد و مدارک معتبر و تحلیل محتوای متون تاریخی به شناخت و تحلیل کاخ آیینه‌خانه پرداخته می‌شود. این اسناد به دو دسته تقسیم شده‌اند: منابع دست اول؛ کتاب‌ها، سفرنامه‌ها، ترسیمات و عکس‌هایی هستند که مستقیماً توسط خود مورخین یا ادبای هم‌زمان با تحولات تاریخی شهر اصفهان تهیه شده‌اند و مربوط به کاخ آیینه‌خانه و باغ سعادت‌آباد می‌باشند. منابع دست دوم؛ کتاب‌ها، مصاحبه‌ها و نقل‌قول‌هایی هستند که پژوهشگران معاصر آنها را بر مبنای منابع دست اول تهیه کرده‌اند. مکمل تحلیل محتوای متون تاریخی، بحثی تحلیلی و مقایسه‌ای بین تصاویر ترسیم‌شده از کاخ دوران صفوی و تصاویر عکس‌های دوران قاجار جهت تشخیص هویت اصلی کالبدی کاخ و تمییز تغییرات و الحاقات دوران قاجار است. با مقایسه و تحلیل سازه‌های بناهای مشابه دوران صفوی تصاویری تحلیلی از کاخ آیینه‌خانه، از سازه تا جزئیات معماری آن، با استفاده از نرم‌افزار اتوکد و تری‌دی‌مکس ارائه شده است.

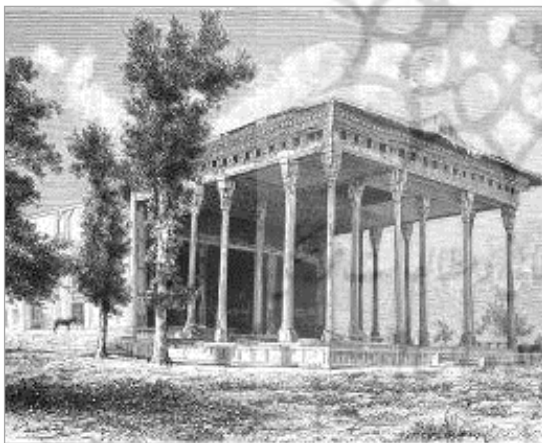
بررسی کاخ آیینه‌خانه از روی متون و اسناد تاریخی

مجموعه کاخ‌های سلطنتی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: کاخ‌هایی که محل بارعام پادشاهان و ملاقات با سفرا و درباریان و سایر امور مربوط به زندگی اجتماعی شاهان بوده و کاخ‌هایی که محل سکونت شخصی شاه، خانواده، خویشان و اطرافیان وی بوده و حریمی محفوظ و بسته داشته است. کاخ‌های گروه اول عموماً خصلتی برون‌نگر داشته و گروه دوم خصلتی درون‌نگر دارند (اهری، ۱۳۸۰: ۱۷). ارائه تصویری روشن از کاخ آیینه‌خانه و بازآفرینی آن، ملزم به توجه به سایت قرارگیری آن، باغ سعادت‌آباد، است. باغ سعادت‌آباد شامل، عمارت‌های آیینه‌خانه، هفت‌دست، نمکدان، دو پل خواجه و جویی و دریاچه بین این دو پل بوده است (تصویر ۱). در "سفرنامه سانسون" از عمارت کتابخانه هم یاد شده که در زمان صفویه دچار حریق شده است (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۱۵).

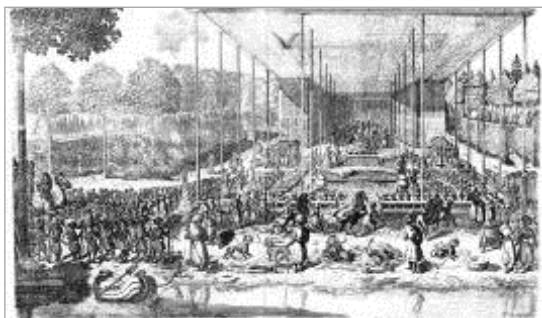
را در آنجا به حضور می‌پذیرد... وقتی شاه به این حرمسرا و تالار می‌آید آب رودخانه را در دهانه‌های پل حسن‌آباد (خواجو) به وسیله تخته‌های چوبی می‌بندند، آب تا جلوی تالار بالا می‌آید، شاه در یکی از سه یا چهار قایق زیبایی که برای گردش بر روی آب در آنجا گذاشته‌اند با زنان حرم سوار می‌شود و به پارو زدن و تفریح می‌پردازد (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۱۸).

تصویر ۱. نقشه ترسیم‌ی از اصفهان توسط پاسکال کُست (کُست، ۱۸۶۷: ۳۸)

تصویر ۲. کاخ آینه‌خانه (دیولافوا، ۱۸۸۷: ۳۴۲)

تصویر ۳. پذیرایی شاه‌سلیمان صفوی از میهمانان داخلی و خارجی در ایوان ستوندار کاخ آینه‌خانه (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۷۲)

درباره تاریخ احداث کاخ آینه‌خانه این‌گونه ذکر شده: «در خارج شهر کنار رودخانه باغ بزرگی است... عمارت بیرونی آن موسوم به عمارت سعادت‌آباد از بناهای شاه‌عباس ثانی است. این عمارت به حسب طرح و وضع معاینه عمارت چهلستون است، قدری مختصرتر، جای باصفایی است» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۳۶۵). در کتاب "دستور شهریاران" مربوط به سال‌های ۱۱۰۵ تا ۱۱۱۰ قمری این‌گونه آمده است که شاه سلطان حسین در کاخ آینه‌خانه تاجگذاری کرده است (نصیری، ۱۳۷۳: ۱۹).

پس از معدوم شدن بخش عظیمی از ابنیه تاریخی اصفهان در زمان ظل‌السلطان، مجموعه کاخ‌های سعادت‌آباد هم از این قاعده حاکم مستثنی نماند. افرادی همچون مادام ژان دیولافوا،^۲ پاسکال کُست و اوژن فلاندن،^۳ شواله ژان شاردن،^۴ انگلیت کمپفر،^۵ کورنیلیس لیرون،^۶ ارنست هولتسر،^۷ ژوزف پاپازیان،^۸ آنتونی سوربوگین،^۹ هانری رنه دالمانی،^{۱۰} میرزا حسین خان تحویلدار مؤلف "جغرافیای اصفهان" و میرزا حسن خان جابری انصاری مؤلف کتاب‌هایی همچون "تاریخ اصفهان و ری"، از نزدیک شاهد این مجموعه سلطنتی در ادوار مختلف بوده‌اند؛ و هر کدام توصیفی و یا تصویری از دیدگاه خودشان ارائه داده‌اند که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود.

کمپفر که با هیئت سوئدی در سال ۱۶۸۴ میلادی به اصفهان وارد شد، در مجلسی که شاه برای سفرای کشورهای مختلف در باغ سعادت‌آباد و در محل کاخ آینه‌خانه برگزار کرد به حضور شاه می‌رسد؛ در این میان شرح کاملی از این مجلس توسط او در سفرنامه‌اش آمده است. این متن اقتباسی از آن توصیف است. تالار چهارگوشی که آن را با صحنه نمایش می‌توان مقایسه کرد با طلا و تنها گاهی با کاشی پوشانده‌اند. تالار از طرف بالا به یک سقف مسطح محدود می‌شود و نقاشان و منبت‌کاران دیگر هنر خود را در آنجا تمام کرده‌اند. این سقف بر روی ستون‌هایی که گل‌هایی طلایی بر آنها نقش بسته تکیه دارد... سه صفا تالار آینه‌خانه دارای سلسله‌مراتب است. صفا بالا مخصوص شاه است که پشت سرش بیست و دو تن خواجه سیاه و سفید نیم‌دایره تشکیل داده و آماده خدمت به پادشاه هستند... از جمله افرادی که در صفا وسط نشسته‌اند از صاحب‌منصبان برجسته کنار سفیران می‌توان نام برد. در صفا پایین که فضای بزرگ‌تری دارد میهمانانی همچون صاحب‌منصبان متوسط برخی سفرا و نوازندگان قرار دارند (کمپفر، ۱۳۶۰: ۲۷۶-۲۴۱)، (تصویر ۳).

در سفرنامه سانسون درباره کاخ چنین نوشته شده است: جلوی حرمسرا (هفت‌دست) تالار بسیار زیبایی وجود دارد، ۴۲ قدم طول و ۳۶ قدم عرض دارد. شاه وزرا و نمایندگان خارجی

پاسکال گُست کاخ را چنین توصیف می‌کند:

اقامتگاهی شاهانه در خارج شهر و کرانه راست زنده‌رود در نزدیکی پل بابارکن‌الدین است. این اقامتگاه دارای عمارتی مزین به سرسرای با هجده ستون است که قبل از چند تالار قرار دارد. علاوه بر آن عمارت مربع شکل بزرگ دیگری به همراه حیاطی در مرکز آن کلاً از عمارت آینه‌خانه جدا شده است؛ بین این دو بنا و در سمت جنوب، باغ وسیعی با چندین آلاچیق همراه با چندین حوض فواره‌ای و آبراه‌هایی برای آبیاری قرار دارد. بنای مربع شکل (هفت‌دست) مخصوص اهل حرم و عمارت آینه‌خانه برای بار عام پادشاه است (گُست، ۱۸۶۷: ۶۲).

حاج میرزا حسن خان جابری انصاری چنین می‌گوید:

منظر تالار، رودخانه، بیشه و باغستان باغ نظر، طرف شمالی و پای تالار تا لب رودخانه، تخمیناً شصت ذرع^{۱۰} کم و بیش، تا در سیلابی آسیبی نرسد؛ و محل همه تالار و دیوار و سقفش آینه‌هایی یک ذرع و نیم و بزرگ‌تر نصب و عکس رودخانه و درختان بیشه اطراف شمالی زاینده‌رود در آن نمایان، کشتی‌هایی که هنگام بهار و تخته‌انداختن درب چشمه‌های پل خواجو برای دریاچه ساختن رودخانه و سوارشدن ظل‌السلطان به کشتی مهیا بود، سه عددش را بنده در طنابی^{۱۱} آینه‌خانه می‌دیدم؛ دو ستون بسیار عالی آینه‌خانه را در کلیسای جلفا بردند و کار گذاردند (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵۸).

نظر ارنست هولتسر درباره این بنا چنین است:

این کاخ کهن از حیث سبک شباهت بسیار به چهلستون دارد. منتها کمی کوچک‌تر است و یا اینکه هنگام جابجا کردن از محل به محل دیگر کوچک‌تر شده و اکنون نزدیک رودخانه بین کاخ هفت‌دست و پل خواجو قرار دارد. تالار وسیع آن سرپوشیده است. سقف روی ۱۶ ستون قرار دارد. خود عمارت اکنون متناسب با سرسرا نیست و عمارت از مربعی به طول ۱۶ ذرع است که یک تالار و دیوارهای نزدیک سرسرا با آینه‌ها، طلا، نقاشی‌ها و صفحه‌های مرمر منقش و به همان سبک چهلستون تزئین شده‌اند (هولتسر، ۱۳۵۳: ۸۱).

این بنا را ظل‌السلطان حاکم اصفهان به دایی خود حاج علی‌خان فروخت به شرط آنکه ویرانش کند و چنین شد (رجایی، ۱۳۸۶: ۱۷۰).

نحوه تخریب آینه‌خانه

مسعود میرزا فرزند ارشد ناصرالدین‌شاه، به دلیل این که مادرش از ایل قاجار نبوده است، به جانشینی شاه انتخاب نشد. لیکن مظفرالدین میرزا سمت ولیعهدی را داشته و طبیعتاً مسعود میرزا ظل‌السلطان از این موضوع عصبانی و مملو از

تغیر بوده است (مصاحبه با استاد جمشید مظاهری، ۱۳۹۳). مظفرالدین میرزا در مجالس مختلف از شکوه و زیبایی ابنیه اصفهان سخن گفته و تمایل زیادی به مرکزیت درآوردن اصفهان پس از رسیدن به تخت از خود نشان داده بود. از این رو ظل‌السلطان جهت کم‌رنگ کردن شکوه و جلال این شهر، شروع به تخریب و نابودی بناهای تاریخی و باارزش اصفهان کرد (مصاحبه با دکتر عبدالله جبل‌عاملی، ۱۳۹۲). علت خراب کردن ابنیه صفوی در اصفهان را از ظل‌السلطان پرسیدند، جواب داد بناهای مزبور یکی از عوامل تحریک داوطلبان حکومت اصفهان و وادار کردنشان به اقداماتی علیه مشارالیه در تهران بود که وقت و بی‌وقت به نوعی وسیله‌ای فراهم کنند تا به حکومت اصفهان منصوب گردند (مصطفوی، ۱۳۳۴: ۳۷۶). در روند محو کردن بناهای صفوی در متن شهر ملک‌التجار، تاجر بنام اصفهان، هفت هزار تومان را برای جلوگیری از تخریب ابنیه سعادت‌آباد به حاکم پیشنهاد داد، اما او قبول نکرد (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵۷). لجام‌گسیختگی ظل‌السلطان بیم را در دل ناصرالدین‌شاه انداخت تا جایی که شبانه از تمام حکومت‌ها، او را عزل کرد و تنها شهر اصفهان را برایش باقی گذاشت. وی در ۱۲ تیر ۱۲۹۷ ه.ق. در باغ‌نو اصفهان در سن ۶۹ سالگی درگذشت و در مشهد به خاک سپرده شد (معیری، ۱۳۶۱: ۲۲۵). به گفته استاد عباس بهشتیان از اعضای فعال انجمن آثار ملی به نقل از شاهدان نسل قبلی، برای تخریب ایوان ستون‌دار آینه‌خانه ابتدا پایه ستون‌های چوبی توسط نجارها بریده و به یک پوسته نازک رها شد. سپس ستون‌ها را به گاو‌هایی بسته‌اند و با به حرکت درآوردن گاوها به جلو سقف چوبی ستون‌دار این عمارت که دارای تزئینات زیبایی از دوره صفوی بوده فروریخته‌است؛ در این لحظه صدای مهیبی ایجاد شده و مردم شهر را متعجب کرده‌است (مصاحبه با دکتر عبدالله جبل‌عاملی، ۱۳۹۲)، (تصویر ۴). اکثر مصالح بناهای تخریب‌شده این دوران فروخته شد و در ساختمان‌های دیگر دوره قاجار از آنها استفاده شد.^{۱۲} مدتی بعد از وقوع مشروطیت، انجمن بلدی اصفهان به‌راه افتاد که امور

تصویر ۴. آینه‌خانه پس از تخریب ایوان ستون‌دار (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۵۷)

کف تالار پوشیده از قطعات بزرگ سنگ سخت است. برای رسیدن به این سرسرا از چند پله مستقر بر روی سطح دیگری که آن هم با قطعات سنگ سخت، فرش شده و دور عمارت را احاطه کرده است، استفاده می‌کردند. پس از این سرسرا، تالاری از سه جهت بسته با درهای قابدار و پنجره‌هایی با طارمی‌های قسمت‌بندی شده وجود دارد (همان). این قسمت میانی بنا در چهلستون دارای دو اتاق در چپ و راست است که معروف به ایوان آئینه می‌باشد. اما در عمارت آئینه‌خانه قسمت میانی به دلیل عرض کمتر نسبت به چهلستون فاقد این دو اتاق است و فضایی نیمه‌باز و یک‌دست را که به تالار اصلی با اختلاف سطح متصل می‌شود، به وجود می‌آورد. پس از آن تالاری کوچک‌تر با گنبدی مجلل قرار گرفته است. مساحت تقریبی تالار ذکر شده ۶۸ متر مربع بوده است.

- سازه

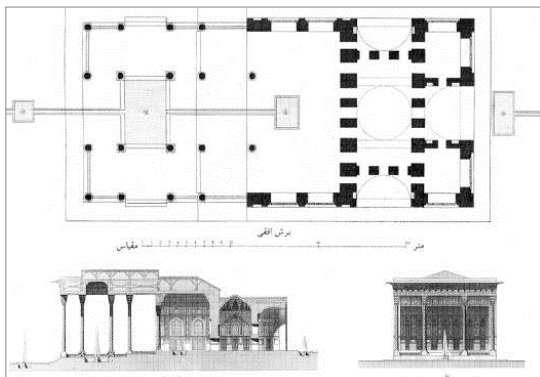
شناخت سازه کاخ آئینه‌خانه با تحلیل و بررسی نمونه‌های مشابه امکان‌پذیر است؛ بهترین نمونه، کاخ چهلستون است. این دو بنا از جنبه‌های زیادی مشابه یکدیگرند که می‌توان در مبحث سازه به اصول سازه‌ای بناهای صفوی و به‌خصوص کاخ چهلستون رجوع کرد. با مصاحبه با دکتر عبدالله جبل‌عاملی محقق و استاد در زمینه سازه‌های سنتی در دانشگاه‌های شهر اصفهان، می‌توان رهیافتی به شناخت و تحلیل سازه کاخ آئینه‌خانه داشت. این بنا از دو بخش کلی آجری و چوبی تشکیل شده البته در قسمت میانی به صورت ترکیبی ساخته شده است. سقف ایوان ستون‌دار ابتدا از یک شبکه چوبی تشکیل شده و در دو جهت، خرپا روی آن تعریف شده و در نهایت، یک شبکه دیگر روی آن قرار گرفته است که این سقف توسط شانزده ستون حمایت می‌شود. در قسمت میانی، سه طرف با دیوارهای باربر اجرا شده و در طرف شمالی (محل اتصال به ایوان)، با دو ستون تقویت شده است. سقف تزیین شده این

عمرانی و مدیریت شهری در آنجا انجام می‌شد. این انجمن در نخستین قدم، مطابق قانون بلدیه کوشش کرد مالکیت عمارات و مستغلات دولتی را به دست گیرد. پس به سراغ مغازه‌های میدان نقش جهان رفت. مغازه‌داران را به انجمن دعوت نموده از آنان خواست کرایه دکان‌های خود را به بلدیه بدهند. آنها گفتند: هر قسمت صاحبی دارد که اجزای دستگاه ظل‌السلطان و پسران وی هستند و آنها کرایه‌ها را به او می‌دهند. این پاسخ دکان‌داران، مدیر روزنامه "فرج بعد از شدت" و انجمن بلدیه اصفهان را چنان خشمگین کرد که در ادامه خبر، مقاله‌ای بلندبالا نوشت که در واقع، دادخواستی علیه ظل‌السلطان و اقدامات او در تخریب عمدی عمارات تاریخی اصفهان بود. شخصی که در دوره حکومت سی‌ساله او کسی جرأت نداشت با چنان صراحت و ادبیاتی سخن بگوید. به‌واقع، مقاله مذکور بغض فروخته اصفهان بود علیه حاکم زورگویی که تازه از شهرشان پا بیرون نهاده بود (رجایی، ۱۳۸۶: ۱۶۹).

تحلیل کالبدی کاخ آئینه‌خانه

- فضاها و پلان کاخ

کاخ آئینه‌خانه دارای پلانی سه بخشی است. آنچنان که در متن سفرنامه کمپفر اشاره شده دارای سلسله‌مراتب کالبدی، فضایی، اجتماعی و سیاسی بوده است؛ که عبارت‌اند از: ۱- ایوان ستون‌دار که در خانه‌های روستایی نیز به‌وفور به چشم می‌خورد و از عناصر معماری ایران است که ریشه چند هزار ساله آن در تخت جمشید نیز وجود داشته است. ۲- تالاری که از سه جهت بسته است و در میان حوضی قرار دارد که جوی آبی از آن نشأت گرفته و به حوض پایینی ایوان اصلی وارد شده است، سپس سرریز آن مجدداً به حوض دیگری در جلوی تالار هدایت می‌شده و اضافه آن به رودخانه می‌ریخته است. ۳- تالار کوچک با سقف گنبدی در میان و اتاق‌های پشتی در دو طبقه. در قیاس با پلان سه بخشی چهلستون که در سه مرحله تاریخی شکل گرفته است، این دو بنا مشابه یکدیگر هستند؛ اما با تغییراتی مانند عمق و فضای وسیع‌تر ایوان ستون‌دار آئینه‌خانه. این تغییرات در طراحی، جهت لذت‌بردن افراد بیشتری از منظره زاینده‌رود و باغ سعادت‌آباد بوده است. «طول عمارت آئینه‌خانه ۴۴ متر و عرض آن ۲۱ متر، و رواق آن رو به شمال و به طرف زنده‌رود است. هجده ستون باربر آن از چوب سرو ساخته شده و ارتفاع آن با احتساب پایه و سر ستون دوازده متر است. زیر سرسرا، حوض فواره‌ای دیده می‌شود؛ چهار ستون مرکزی نیز روی پایه‌هایی از مرمر سفید به شکل چهار شیر، که از دهانشان آب به روی حوض بزرگ می‌ریزد» (کُست، ۱۸۶۷: ۶۲)، (تصویر ۵).

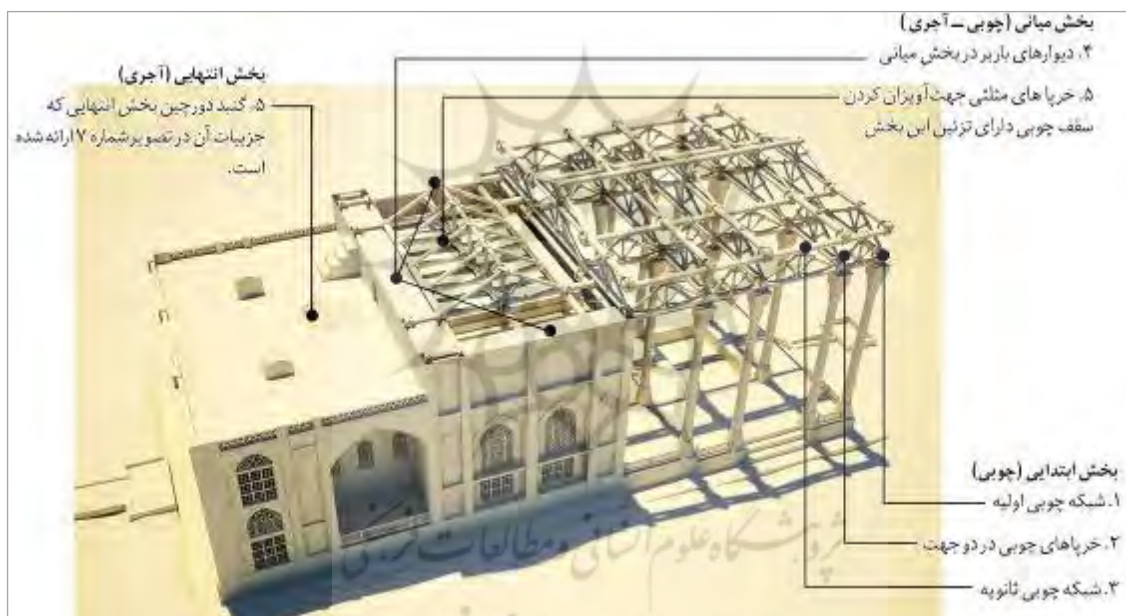
تصویر ۵. نقشه‌های ترسیم‌شده از کاخ آئینه‌خانه توسط پاسکال کُست در دوران قاجار (کُست، ۱۸۶۷: ۹۰)

– تزئینات

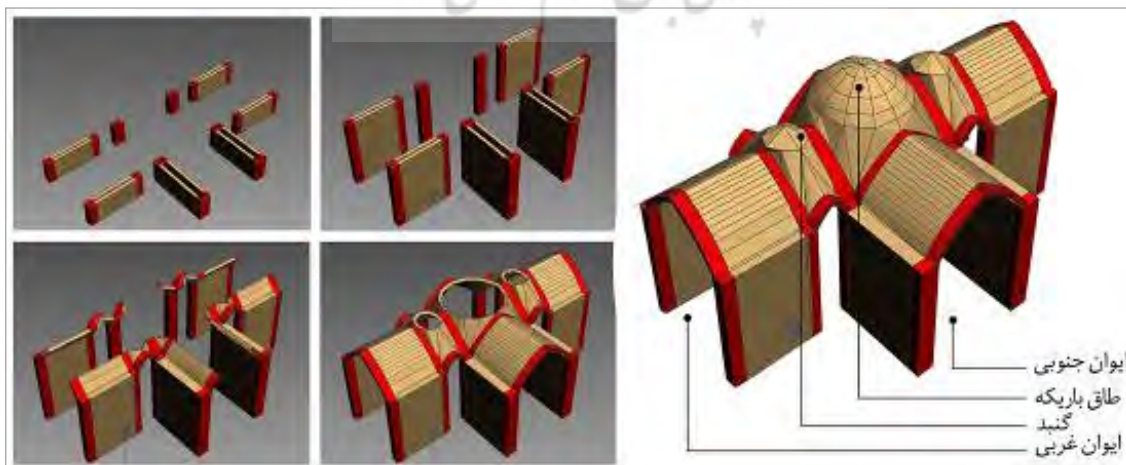
تزئینات این عمارت، که در مجموع بسیار تأثیرگذار است، به روش مرسوم در ایران برای این گونه بناهاست. این تزئینات عبارت است از به هم آمیختن قاب‌بندی‌های تزئینی، متنوع، کتیبه، نقاشی، طلاکاری، استفاده فراوان از شیشه و درنهایت، آینه‌کاری روی ستون، دیوار و سقف با دوره‌های گچ‌بری به رنگ طلایی (کست، ۱۸۶۷: ۶۲)، (تصویر ۸).

«از بقایای آثار آیینه‌خانه چهار پایه ستون سنگی است به شکل چند مجسمه شیر که دهن آنها سوراخ فواره مربوط به حوض وسط تالار آیینه‌خانه بوده و بعد از خرابی آنجا توسط اهالی میدان کهنه به صحن بزرگ هارون ولایت که مدرسه میرزاشاه قدیم است و بعداً آن را مدرسه هارون ولایت می‌گفتند نقل شده است و روی همان پایه‌ها سخاخانه‌ای احداث کرده‌اند

قسمت توسط ردیفی از خرپاهای مثلثی که سرتیرهای اصلی آن روی جرزه‌های باربر بوده، حمایت می‌شده است (تصویر ۶). در قسمت انتهایی بنا ابتدا تالاری با گنبد دورچین وجود داشته که بر روی چهار تویزه باربر قرار داشته، سقف آن تزئینات مقرنس‌کاری داشته و احتمالاً هفت طبقه بوده است. در کناره سقف گنبدی، دو طاق باریکه سقف این قسمت را تشکیل می‌دهد و نیروی این تاق‌ها بر روی تویزه‌های باربر گنبد و تویزه‌های ایوان‌های شرقی و غربی تقسیم می‌شده است (تصویر ۷). اتاق‌های این مجموعه از طریق پله‌ای که در جرزه حد فاصل تالار گنبدی و اتاق‌ها قرار داشته به هم مرتبط بوده؛ که سقف اتاق پایین با دو تویزه احتمالاً خفته در وسط حمایت می‌شده است. نمونه مشابه این سازه در کاخ چهلستون موجود است.

تصویر ۶. نحوه سازه در قسمت تالار چوبی و قسمت میانی کاخ (نگارندگان، ۱۳۹۲)

تصویر ۷. مراحل شکل‌گیری تالار دارای گنبد در قسمت انتهایی و نیز نحوه شکل‌گیری سازه آن (نگارندگان، ۱۳۹۲)

موزه حدود ۱۹۳۰ میلادی تخمین زده شده است. در این دفتر، تابلوها به قرن ۱۷ نسبت داده شده است که احتمال صفوی بودن آن را تقویت می‌کند. این تناقض تاریخی به گفته مسؤلان این مرکز، نظر کارشناسان موزه این کلیسا بوده است. به غیر از چندین قطعه از تزئینات بناهای تخریب‌شده صفوی که منبعی نیز نداشت، مدرک دیگری در موزه به نمایش در نیامده است. به نظر استاد پورصفا^{۱۳} نقاشان این تابلوها احتمالاً از هنرمندان نقاشخانه اصفهان یا همان کاروانسرای حاج علی نقی بوده‌اند که در اتاق‌های این مجموعه مشغول به طراحی و نقاشی با تکنیک‌های مختلف بوده‌اند (مصاحبه با استاد عباسعلی پورصفا، ۱۳۹۲)، (تصویر ۱۱).^{۱۴}

هانری رنه دالمانی، مشاهدات خرابه‌های تزئینات کاخ‌های صفوی را چنین توصیف می‌کند:

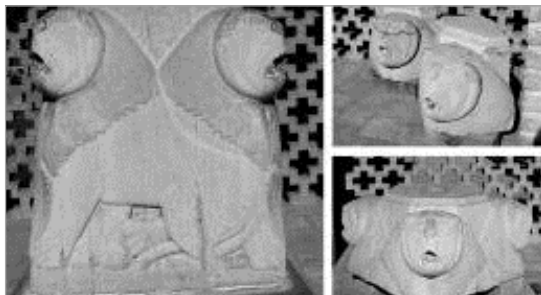
در جایی میدان جنگی نمایش داده می‌شود. که سواران، جمعی را با تیر کمان کشته و به خاک انداخته‌اند. در یکی از دیوارهای کاخ ویرانی نقاشی‌هایی به طرز اروپا، نمایان بود که اشخاص لباس‌هایی به مد قرن شانزدهم پوشیده و گل لاله در دست داشتند. این صحنه تجار کشور هلند را نمایش می‌داد. نگهبان یکی از این کاخ‌های خرابه با کمال بی‌شرمی به من پیشنهاد داد «می‌توانم قسمتی از این تزئینات را از جای درآورم و در مقابل یکصد تومان انعام به منزل شما بیاورم»، من از پذیرفتن پیشنهاد این مرد عاری از شرافت خودداری کردم. در این زمان است که تزئینات ارزشمند بناهای تاریخی توسط اروپائیان به تاراج و در کلکسیون‌های خصوصی جهان جای گرفت (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۷۳).^{۱۵}

تغییرات در دوره قاجار

در اوایل دوران قاجار در پی شکست دولت قاجار از روس‌ها، فتحعلی‌شاه سرخورده از این ناکامی برای فرار از مشکلات به اصفهان آمده و تصمیم می‌گیرد در مجموعه سعادت‌آباد برای چند ماه اقامت گزیند. از آنجایی که این بناها به دلیل گذشت زمان دچار آسیب‌های طبیعی و انسانی شده بود، نیاز به مرمت و بازسازی داشته و در این راستا، در مواقعی برخی از

که همه دیده بودیم اخیراً در سال ۱۳۳۵ شمسی آن سقاخانه را خراب و پایه ستون‌ها را به موزه چهلستون نقل کرده‌اند. از بعضی پیرمردان اهالی محل شنیدم که این پایه ستون‌ها متعلق به عمارت نمکدان بوده است» (همایی، ۱۳۸۴: ۱۶۲). این نسبت‌دادن ابهاماتی دارد؛ همچون، کُست به مرمر بودن آنها اشاره می‌کند لیکن پایه ستون‌های موجود در چهلستون مرمر نیستند و به نظر نمی‌رسد در بنایی با چنین تجملاتی از سنگ معمولی برای ساخت شیرها استفاده شود لیکن امکان نسبت‌دادن آن به بنایی دیگر تقویت می‌شود. نظریه دیگری که برای شیرهای سنگی می‌توان بیان کرد این است که آنها ماکت ساخت اولیه شیرهای اصلی آیینه‌خانه بوده‌اند که در بنایی معمولی‌تر مانند عمارت نمکدان از آنها استفاده شده است. یکی از این پایه ستون‌ها تقریباً سالم است. دیگری برشی افقی خورده و نیم‌تنه است. دو سر شیر دیگر هم به صورت تکه‌شده در ایوان‌های جنبی ورودی چهلستون موجود است (تصویر ۹).

همان‌گونه که ذکر شد، گنبد انتهایی کاخ آیینه‌خانه مانند چهلستون و خانه‌های صفوی، دورچین و برروی توپزه‌های باربر ساخته شده است؛ و همان‌گونه که در برش طولی بنا از ترسیمات کُست پیداست (تصویر ۵)، تزئینات مقرنس کاری آن احتمالاً هفت طبقه بوده است. نمونه مشابه مقرنس کاری سقف در خانه صفوی داوید در کوی سنگ‌تراش‌های اصفهان دیده می‌شود. پوشش کناری سقف در کنار گنبد هم دارای دو تاق کوچک بوده که اصطلاحاً به آن طاق باریکه می‌گویند. این نوع سقف‌های کوچک در خانه‌های صفوی و نیز کاخ هشت‌بهشت با تزئینات مقرنس کاری و یا رسمی‌بندی مشاهده می‌شود (تصویر ۱۰). تابلوهایی در کلیسای وانک اصفهان موجود است که به آیینه‌خانه نسبت داده شده است؛ این ترسیمات بر روی گچ دیوار با رنگ و روغن در ابعاد ۵۶ در ۴۶ سانتی‌متر ترسیم شده است، با شماره (۰۰۴۷) و (۰۰۴۸) و با توضیحات قرن ۱۹ میلادی مربوط به دوره قاجار در موزه کلیسای وانک به نمایش درآمده است. طبق تحقیقات نگارندگان از روابط عمومی موزه، تاریخ اهدای این تابلوها از روی دفتر قدیمی

تصویر ۹. پایه ستون‌های نسبت داده شده به کاخ آیینه‌خانه (نگارندگان، ۱۳۹۲)

تصویر ۸. دید از درون به سمت رودخانه از کاخ آیینه‌خانه (کُست، ۱۸۶۷: ۹۱)

تفاوت‌هایی در قسمت‌های مختلف آیینه‌خانه دیده می‌شود. این تفاوت‌ها حاکی از آن است که در زمان قاجاریه تغییراتی در این بنا صورت گرفته‌است.

بررسی و تحلیل مقایسه‌ای اطلاعات و مدارک

بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای اسناد و تصاویر نشان می‌دهد که اصل این بنا کاملاً مطابق با ترسیمات پاسکال کست و عکس‌های قاجاری نیست. مغایرت‌های مشاهده‌شده در نقشه‌های نهایی، پلان و نماهای بنای صفوی و تغییرات آنها در دوره قاجار ارائه شده‌است (تصویر ۱۵). با بررسی و تدقیق در ترسیمات پاسکال کست،^{۱۶} سلسله‌مراتب دسترسی به کاخ آیینه‌خانه از ورودی باغ سعادت‌آباد تا لبه رودخانه ترسیم شده‌است (تصویر ۱۶). جهت روشن شدن نحوه ساخت این بنا مراحل شکل‌گیری آن به‌صورت سه‌بعدی نمایش داده شده (تصویر ۱۸) و تزئینات ستون‌ها^{۱۷} و همین‌طور تصاویر تکمیل‌شده از بنا به‌صورت سه‌بعدی در تصویرهای ۱۷ و ۱۹ ارائه شده‌است.

تحلیل و مقایسه بین دو کاخ چهلستون و آیینه‌خانه که در متون تاریخی بسیار شبیه به‌هم از آنها یاد شده‌است، نکات مبهم ترسیمات و عکس‌های کاخ آیینه‌خانه از لحاظ سازه و معماری آن را روشن خواهد ساخت. همچنین تعمق

ریزفضاها دچار تغییراتی شدند. لیکن در مقایسه عکس‌ها، گراورها و دیگر مستندات تاریخی این تغییرات مشهود است (مصاحبه با دکتر جبل‌عاملی، ۱۳۹۲).

در سال ۱۸۳۹ میلادی / ۱۲۱۷ شمسی، دوره محمدشاه قاجار، دولت فرانسه تصمیم به اعزام یک هیئت سیاسی عالی‌رتبه به ایران می‌گیرد، که در آن میان نام دو هنرمند: پاسکال کُست (معمار و نقاش) و اوژن فلاندن (نقاش)، به چشم می‌خورد (کُست، ۱۸۶۷: ۱۰). این دو هنرمند ترسیمات ارزشمندی از بناهای اصفهان مانند کاخ آیینه‌خانه داشته‌اند، اما نکته خاصی در این ترسیمات به چشم می‌خورد؛ تفاوت بین طرح‌های آنها از یک بنای خاص مانند آیینه‌خانه‌است. این در حالی است که هر دوی آنها در یک دوره به ایران سفر کرده‌اند. اما در مقایسه ترسیمات دیگر کُست، مانند مسجد و مقبره خداینده (سلطانیه) متوجه می‌شویم که ترسیمات نهایی او نمونه اولیه بنا است و دخل و تصرفات و خرابی‌های دوره‌های مختلف در آن لحاظ نشده‌است؛ لیکن در اسکیس‌های فلاندن ترسیمات به‌هنگام است، زیرا با عکس‌های قدیمی به‌جامانده مطابقت دارد (تصویرهای ۱۲ و ۱۳). در مقایسه ترسیمات پاسکال کُست با عکس‌های قدیمی

تصویر ۱۰. جزئیات تزئینات سقف گنبدی و طاق باریکه خانه داوید (آرشیو سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۵)

تصویر ۱۱. نقاشی‌های دیواری نسبت‌داده‌شده به کاخ آیینه‌خانه در موزه کلیسای وانک (نگارندگان، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۳. آیینه‌خانه از ترسیمات فلاندن (فلاندن، ۱۸۴۰: ۱۱۶)

تصویر ۱۲. آیینه‌خانه ترسیم‌شده توسط پاسکال کُست (کُست، ۱۳۹۰: ۸۸)

۳. در روند تغییرات ذکر شده گشودگی های اضلاع شرقی، غربی و جنوبی برای تردد پهن تر شده است. همچنین در ورودی های جدید بنا همچنان که در عکس ها معلوم است از سکوهایی به عنوان پله استفاده شده است (تصویر (۲) - ۱۴).
۴. در عکس های به جامانده از آیین خانه خرپشته را روی جرز آخر جنوبی می بینیم، نظر به اینکه در چهلستون دستگاه پله در جرزها قرار دارد، مطمئناً دستگاه پله در این قسمت از جرز قرار داشته که در پلان نهایی ترسیم شده است. این دستگاه پله در دوره قاجار دچار تغییراتی شده است.
۵. ورودی پله های این بنا همانند چهلستون از اتاق ها بوده است، که با فراهم شدن دسترسی به بنا از چهار جهت با بالآمدن مثنی، دسترسی به پله ها از درون اتاق ها مسدود و از بیرون راه داده شده است.

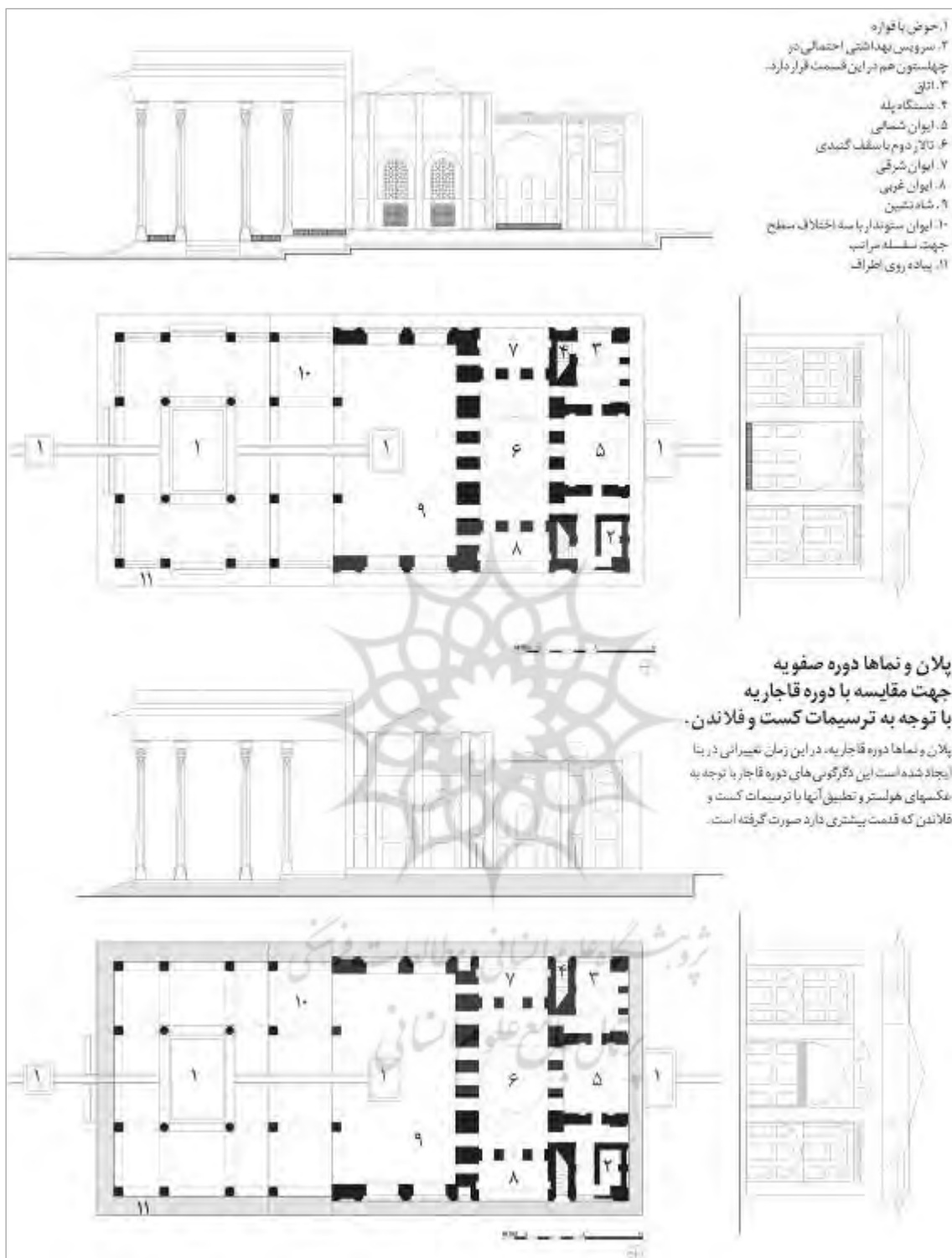
۶. با ایجاد گشودگی جهت دسترسی پله از بیرون، دربی جهت ایجاد تقارن در نمای شرقی و غربی در جلوی جرز برابر تعبیه شده است. احتمالاً گشودگی کوچکی در جرز برابر جهت انباری یا کاربری مشابه ساخته شده است. این گشودگی ها در عکس های هولتسر مشخص است (تصویر (۲) - ۱۴).
۷. در دوران قاجار به دلیل ارتباط بین دو اتاق طبقه بالایی پلی بین طاق اصلی جنوبی ساخته شده که به نظر الحاقی است. این پل ارتباطی در ترسیمات پاسکال گُست نیز وجود ندارد و نمونه مشابه آن در چهلستون هم که سازه ای هم راستا با این بنا دارد، به چشم نمی خورد (تصویر ۱۴).
در دوره قاجار تخریب هایی نیز بر اثر عوامل طبیعی در بنا ایجاد شده است، مانند تخریب جانپناه بام و مدفون شدن حوض شمالی و جنوبی و همچنین از بین رفتن تزئینات و گره چینی در و پنجره ها.

در عکس ها و ترسیمات از بناهای تاریخی چه تخریب شده ها و چه آنها که باقی مانده اند، این تناقضات را روشن می کند. برای مثال دستگاه پله و سرویس بهداشتی موجود در کاخ چهلستون در ترسیمات گُست به چشم نمی خورد. دو پنجره از پنجره های پشتی اتاق طبقه همکف چهلستون به دلیل قرارگیری سرویس بهداشتی مسدود است، در عکس های به جامانده از آیین خانه نیز شاهد همین اتفاق هستیم که به احتمال زیاد محل قرارگیری سرویس بهداشتی این کاخ بوده است ولی در پلان ترسیمی گُست از آیین خانه، وجود ندارد. قسمت های مختلف این بنا به مرور دچار تغییراتی شده است که در ادامه، فهرست وار به آنها اشاره می شود.

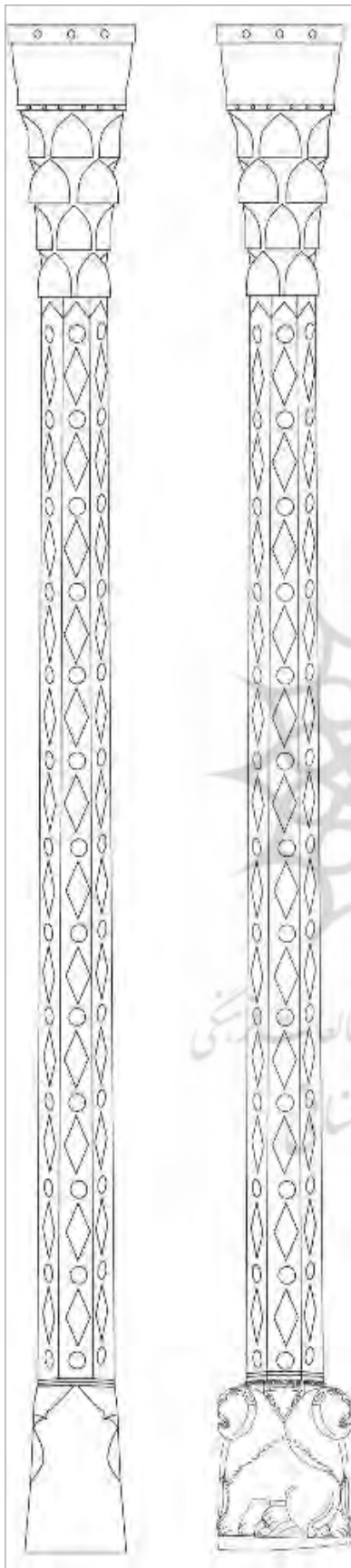
۱. باتوجه به ترسیمات به جای مانده از کاخ آیین خانه و عنایت به اینکه بسیاری از کاخ های صفوی مانند هشت بهشت، چهلستون و مواردی از این دست^{۱۸} به روی مثنی ساخته شده اند، این بنا نیز بر روی مثنی بنا شده و پیاده رویی در اطراف آن قرار داشته است. ورودی اصلی این بنا همانند کاخ چهلستون از ایوان ستون دار بوده، لیکن در دوران قاجار به دلیل تمایل به ورود به بنا از سه طرف دیگر، پیاده رو اطراف را بالا آورده و دسترسی از هر چهار طرف میسر شده است. این دخل و تصرف، ایده اصلی طراحی بنا را که ورود به آن با سلسله مراتب و از تالار ستون دار بوده، نادیده گرفته است. لازم است یادآوری شود، به دلیل اینکه این بنا در شیب کنار رودخانه ساخته شده بوده با بالآمدن مثنی انتهای بنا هم سطح زمین شده است.
۲. در روند شکل گیری مثنای جدید، پله های شرقی، غربی و شمالی ایوان ستوندار که در چهلستون نیز وجود دارد در زیر آن مدفون و جهت ورود به ایوان ستوندار از سمت شمال چند پله سنگی در جلوی مثنای جدید احداث شده است.

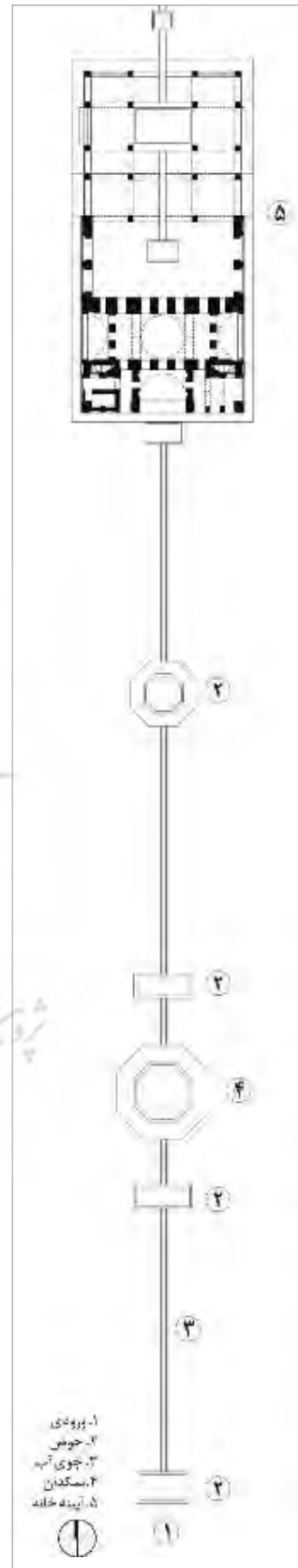
تصویر ۱۴: (۱). دید از پشت چهلستون (نگارندگان، ۱۳۹۲)، (۲) دید از پشت آیین خانه که محل قرارگیری سکوهایی جدید جهت عبور و مرور مشخص شده است؛ همچنین در ورودی به دستگاه پله و قرینه سازی آن در تصویر دیده می شود (ذکاء، ۱۳۸۸: ۴۷۷)

تصویر ۱۵. پلان و نماهای دوره صفویه جهت مقایسه با دوره قاجار با توجه به عکس‌های هولتسر و تطبیق آنها با ترسیمات کست و فلاندن که قدمت بیشتری دارند (نگارندگان، ۱۳۹۲).

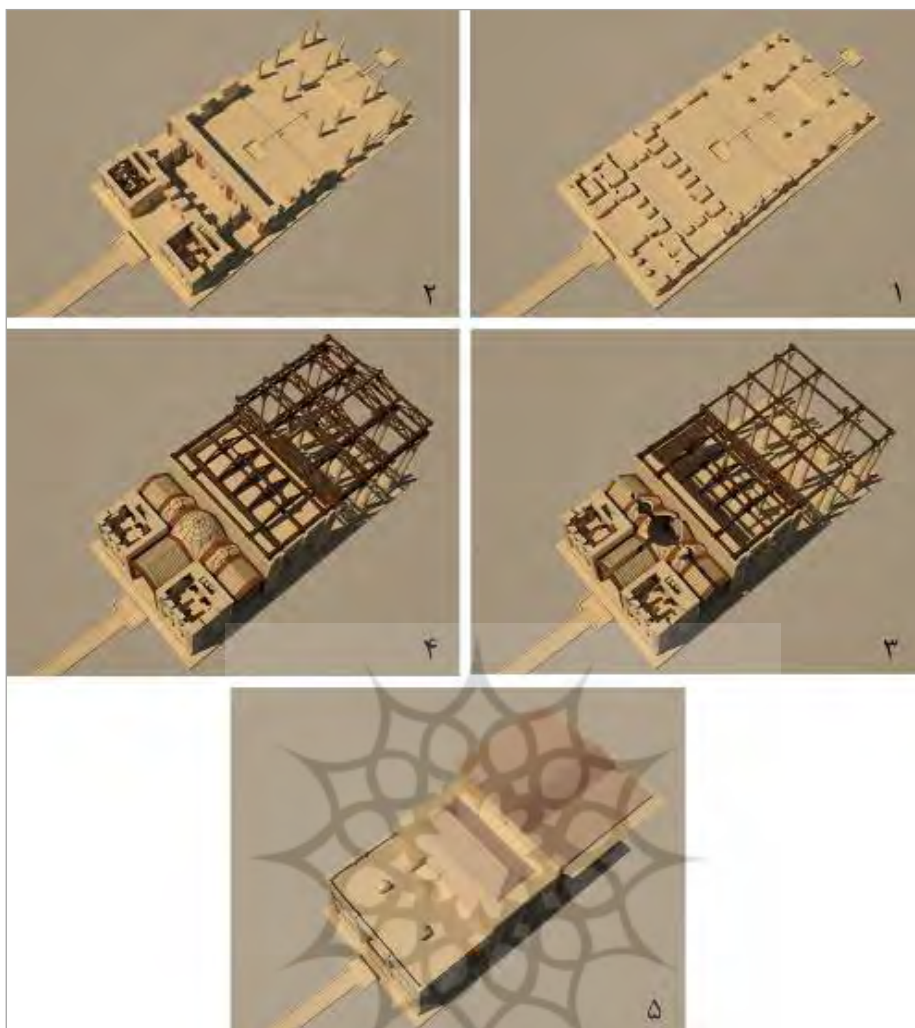

تصویر ۱۷. ستون‌های آیینه‌خانه همراه با تزئینات (نگارندگان، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۶. پلان آیینه‌خانه و موقعیت حوض‌ها در سایت (نگارندگان، ۱۳۹۲)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱۸. تصویرسازی سه‌بعدی از سازه کاخ آینه‌خانه (نگارندگان، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۹. تصاویر کامپیوتری سه‌بعدی از آینه‌خانه (نگارندگان، ۱۳۹۲)

نتیجه گیری

همان گونه بیان شد، کاخ های موجود سلطنتی به دو دسته عمومی برون گرا و خصوصی درون گرا تقسیم بندی می شوند. آیین خانه کاخی است که از هر دو گونه ویژگی های کالبدی و عملکردی برخوردار بوده است. از لحاظ کالبدی کاخی است برون گرا با شکل هندسی منظم و کامل، عجین شده با آب و گیاه که یادآور وعده بهشت در درون باغ جنت است و همانند کاخ های برون گرای صفوی محل بار عام و نمایش قدرت و جلال دولت صفوی بوده است. ولی با توجه به عملکرد فضاهای درون کاخ، کم و کوچک بودن اتاق ها در مقایسه با چهلستون و عالی قاپو و ارتباط نزدیک آن با کاخ هفت دست (حرمسرای شاهی و دولت خانه جدید)، بیشتر تفرجگاه خانوادگی (اهل حرم) و محل سکونت کوتاه مدت پادشاه بوده است. نبود اتاق های مجاور تالار شاه نشین همانند چهلستون و دادن عرض بیشتر به فضای تالار جهت حظّ بصری از نمای رودخانه، بر این موضوع تأکید دارد. بررسی تحلیلی و مقایسه ای اسناد، تصاویر و تحلیل معماری - فضایی و سازه ای در معماری دوره صفوی به خصوص معماری کاخ ها نشان می دهد که اصل این بنا کاملاً مطابق با ترسیمات پاسکال کُست از یک سو و عکس های قاجاری به جامانده از سوی دیگر نیست. مغایرت های مشاهده شده مخصوصاً در قسمت انتهایی بنا آنچنان که ذکر شد، با تحلیل و بازآفرینی اصول سازه این کاخ رفیع و در نقشه های نهایی، پلان و نماهای بنای صفوی و تغییرات آن در دوره قاجار ارائه گردید.

مطالعه سایت های تاریخی از بین رفته در ایران از جمله شهر اصفهان، نیازمند تداوم تحقیقات بین علاقه مندان به فرهنگ، تاریخ و معماری ایران و اصفهان است. همکاری متخصصین در حوزه های مختلف تاریخ، باستان شناسی، معماری و شهرسازی همراه با مساعدت مسئولین و نهادهای ذی نفع و ذی نفوذ، می تواند زمینه های لازم را جهت احیا و بازآفرینی این بناها و سایت های ویران شده فراهم کند. متأسفانه در دوران معاصر شاهد تخریب عمدی سرمایه های معماری و شهرسازی این مرز و بوم هستیم. امید است، نتایج به دست آمده ضمن کمک به تعیین محدوده و حفظ حریم اینیه از بین رفته نشانه های مستندی را برای انجام تحقیقات باستان شناسی بعد فراهم آورد و تکمیل تصویر شهر تاریخی اصفهان را به همراه داشته باشد.

سپاس گذاری

از همکاری و راهنمایی آقایان: استاد جمشید مظاهری، عادل عدیلی و احسان سراهیان در روند تکمیل این پژوهش تشکر و قدردانی می گردد.

پی نوشت

1. Ernest Hoeltzer
2. Jane Dieulafoy
3. Eugene Flandine & Pascal Cost
4. Chevalier Chardin
5. Engelbert Kaempfer
6. Cornelius Le Brun
7. Joseph papazian
8. Antoin Sevruguin
9. Henry Rene dallemagne

۱۰. هر ذرع برابر ۱/۰۴ متر است (برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به فرهنگ فارسی معین).

۱۱. تالار (برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به فرهنگ فارسی معین).

۱۲. جابری انصاری در روند تخریب هفت دست می نویسد: میرزا احمد ملاباشی آنچه توانست برای عمارت خود برد و سنگ پای تختگاه (مربوط به عمارت هفت دست) را چون نقلش ممکن نبود قطعه قطعه کردند و فروختند. هنگام خرابی در طاقچه بلند تختگاه، تسبیح مرواریدی (که به گفتار بینندگان دانه هایش از نخود قزوینی درشت تر بود) شخص بنا جسته و گویا به عراق عرب برده و چند دانه اش را فروخته و برگشته و آقای حاج سیدجعفر بیدآبادی خبر یافته و به ظل السلطان خبر رسیده بنا را آوردند؛ آنچه باقی بود گرفته، چند دانه به مرحوم حاج سیدجعفر و چند دانه به حاج میرزا باقرخان منشی باشی (مشیرالملک) و بقیه را خود ظل السلطان ضبط نمود و احتمال قوی می دانند. این تسبیح سجاده فتحعلی شاه بوده و پس از وفات وی، خادمه سجاده گستر، یقین داشته همه را جستجو کرده جواهر شاه را می گیرند، تسبیح را در طاقچه بلند

انداخته که به فرصت به خلوت ببرد و بعد که حرمخانه را کلاً به تهران بردند، چه پیش آمده که نتوانسته برگردد و غنیمت خود را دریابد، خدا می‌داند؟ و باز شنیدم هر دانه آن تسبیح در اروپا به هزار تومان فروخته شده است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵۷). مسجدنو بازار از معدود تحقیقات انجام‌شده درباره سرنوشت مصالح ابنیه تخریب‌شده صفوی است. مرحوم حاج شیخ محمدباقر در زمان خود ریاست مطلقه و مرجعیت قضا و تدریس و فتوا داشت. به فتوای او مصالح مسجد نویناد (مسجدنو بازار) را از مدارس و مساجد عاقل قدیم فراهم ساختند. از جمله این ابنیه مسجد قبای چرخاب و هفت مدرسه شمس‌آباد و امثال آن از ابنیه صفوی و قدیمی‌تر از آن که در چرخاب، خواجو، عباس‌آباد، شمس‌آباد و مستهلک و غیره فراوان بود جمعی از فقها و اتقیای اصفهان خصوصاً مرحوم میرزا محمدحسن نجفی که خود خانه‌اش در همان حوالی بود و از خصوصیات ساخت این بنا به خوبی اطلاع داشت، از شیخ خرده گرفت و او را سخت تقبیح و تخطئه کردند که زمین مسجد را غصب کرد، و مصالح مساجد و ابنیه تخریب‌شده قدیمی را بی‌سبب به اینجا منتقل کرده است؛ و از این رهگذر غوغایی برپاگردید و مقدسان، محتاط و نماز را در این مکان جایز نمی‌دانستند (همایی، ۱۳۸۴: ۱۹۰).

۱۳. عباسعلی پورصفا متولد ۱۳۰۰ از نقاشان بنام اصفهان است. وی که دارای نشان درجه یک هنری می‌باشد، آثار ارزشمند معماری اصفهان را به صورت رنگ و روغن بر روی بوم نقاشی کرده است.

۱۴. از دیگر تزئینات این بنا می‌توان به در و پنجره‌هایی اشاره کرد که مجموعه‌دار تاریخی، آقای محمدعلی کاروانپور، آنها را با واسطه از ورثه ظل‌السلطان خریده است. این تزئینات منسوب به آیینه‌خانه معرفی شدند ولی نگارندگان بر این باورند، احتمال اینکه مربوط به هفت‌دست، نمکدان و ابنیه دیگر صفوی باشد هم وجود دارد.

۱۵. این تزئینات احتمالاً به تالار طویل از ابنیه دولت‌خانه اصفهان اختصاص داشته که شاه‌سلیمان صفوی در آنجا تاجگذاری کرده است. در متون تاریخی آمده، این بنا توسط بانو عظمی خواهر مسعودمیرزا و از دختران ناصرالدین‌شاه تخریب شد.

۱۶. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به: نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). دستور شهریاران. چاپ اول، تهران: ادبی و تاریخی، ۱۴۷.

۱۷. جزئیات تصویر بازسازی‌شده از بدنه ستون آیینه‌خانه، برگرفته از ترسیمات پاسکال کست بوده (کست، ۱۳۹۰: ۹۱) و پایه آن براساس پایه‌های سنگی نگهداری‌شده در محوطه کاخ چهلستون است که به آیینه‌خانه نسبت داده‌اند.

۱۸. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به تصاویر تحلیلی کتاب مکتب اصفهان در شهرسازی، فصل دوم، صفحه ۲۹.

منابع و مآخذ

- اهری، زهرا (۱۳۸۰). مکتب اصفهان در شهرسازی (زبان‌شناسی عناصر و فضاهای شهری، واژگان و قواعد دستوری). چاپ اول، تهران: دانشگاه هنر.
- جابری انصاری، حاج‌میرزا حسن خان (۱۳۷۸). تاریخ اصفهان. ترتیب، تصحیح و تعلیق: جمشید مظاهری، چاپ اول، اصفهان: مشعل با همکاری شرکت بهی.
- حناچی، پیروز و نژادابراهیمی سردرود، احد (۱۳۸۵). بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراچی براساس متون تاریخی، هنرهای زیبا. دوره ۱ (۲۵)، ۴۴-۳۵.
- دالمانی، هنریرنه (۱۳۳۵). از خراسان تا بختیاری. ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ اول، تهران: کتاب‌فروشی ابن‌سینا، امیرکبیر.
- دیولافوا، ژان (۱۸۸۷). ایران، کلد و شوش. ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، چاپ هفتم، تهران: دانشگاه تهران.
- ذکاء، یحیی (۱۳۸۸). تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران. چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۶). اصفهان از انقلاب مشروطه تا جنگ جهانی اول. چاپ اول، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- سانسون، مارتین (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون. ترجمه تقی تفضلی، چاپ اول، تهران: ابن‌سینا.
- سازمان میراث فرهنگی استان اصفهان (۱۳۸۵). آرشیو دفتر پژوهش‌های فرهنگی احیامحور تاریخی شهر اصفهان.
- سیف‌الدوله، سلطان محمد (۱۳۶۴). سفرنامه سیف‌الدوله. چاپ اول، تهران: نی.
- عدیلی، امیراعلا (۱۳۸۵). کاخ‌های فراموش‌شده، معماری و شهرسازی. دوره ۴ (۸۵)، ۷۱-۷۰.
- عینی‌فر، علیرضا و کوچک‌خوشنویس، احمدمیرزا (۱۳۸۱). بازآفرینی تصویری شهر از روی متون تاریخی، «نیشابور غازانخانی»، هنرهای زیبا. دوره ۲ (۱۱)، ۸۸-۷۷.
- فلاندن، اوژن (۱۸۴۰). سفر به ایران (تصویری از ایران دوره قاجار). ترجمه عباس آگاهی، چاپ اول، اصفهان: نقش‌مانا.
- قصری، حامد (۱۳۹۴). آیینه‌خانه فیلم شد، نسل فردا. (۸۹۹۴)، ۲۰.
- کُست، پاسکال (۱۸۶۷). بناهای دوره اسلامی ایران. ترجمه آتوسا مهرتاش، چاپ اول، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه

- و نشر آثار هنری.
- کمپفر، انگلبرت (۱۹۴۰). *سفرنامه کمپفر به ایران*. ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.
 - همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۴). *تاریخ اصفهان مجلد ابنیه و عمارات تاریخی*. چاپ اول، تهران: نما.
 - هولتسر، ارنست (۱۳۵۳). *اصفهان در یکصد و سیزده سال پیش*. ترجمه محمد عاصمی، چاپ اول، تهران: مرکز مردم‌شناسی ایران، وزارت فرهنگ و هنر.
 - مصطفوی، سیدمحمدتقی (۱۳۳۴). دورنمایی از مجاهدت‌های گذشته، *گزارش‌های باستان‌شناسی*. ج سوم، تهران: اداره کل باستان‌شناسی.
 - معیری، دوستعلی (۱۳۶۱). *رجال عصر ناصری*. تهران: تاریخ ایران.
 - منصوری، سیدامیر (۱۳۸۲). بازشناسی ارگ علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن، *هنرهای زیبا*. دوره ۴ (۱۶)، ۵۷-۶۸.
 - نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). *دستور شهریاران*. چاپ اول، تهران: ادبی و تاریخی.
 - وحید (۱۲۹۹). فهرست اسامی عمارات و باغات دولتی، *ارمغان*. (۹ و ۱۰). ۳۴۳-۳۴۷.
 - هنرفر، لطف‌الله (۱۳۳۴). یادى از گذشته بعضی ابنیه باشکوه عهد صفویه در اصفهان، *گزارش‌های باستان‌شناسی*. ج سوم، تهران: اداره کل باستان‌شناسی.

- Conan, M. (2007). **Middle East Garden Traditions: Unity and Diversity Questions, Methods, and Resources in a Multicultural Perspective**. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.

منابع شفاهی

- ۱- پورصفا، عباسعلی (۱۹۳۱). نقاش، نقاشی‌های تاریخی، منزل شخصی، امیر اعلا عدیلی.
- ۲- عبدالله، جبل‌عاملی (زمستان ۲۹۳۱). دکتری معماری، تاریخ معماری اصفهان، کاخ چهلستون، امیر اعلا عدیلی.
- ۳- جمشید، مظاهری (زمستان ۳۹۳۱). دکتری ادبیات، تاریخ شهر اصفهان، دانشگاه اصفهان، امیر اعلا عدیلی.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Received: 2015/03/02

Accepted: 2015/12/20

Visual Recreation of Ayeneh Khaneh (Mirror hall) Destroyed palace, As an Example of Safavid palaces.

Amir Ala Adili* Abdollah Jabal Ameli** Mahsa Heidari***

Abstract

Safavid era is a glorious period in the history of Iranian urbanization and architecture in which the gardens and palaces constructed in the mentioned era have been architecturally very important and their remains such as Naqsh-e Jahan Square, Hashtbehesht garden and palace, Chehelsotoon palace, etc. have been valuable works in the city texture. However some ruined palaces in Isfahan are superior to the remained ones. And also it is possible to perceive and complete a fabric and social illustration of the city and its historical buildings through referring to the literal and historical texts, pictures and photos remained from the certain period of the city.

During the governance of Mass'oud Mirza Zell-e Soltan, the governor of Isfahan in Qajar era, inattentiveness to the architecture had been reached to its culmination; to such an extent that the valuable works of architecture such as Haft Dast palace, Ayeneh Khaneh (Mirror hall) palace and Namakdan building in Saadatabad garden were ruined by his order. So the visual recreation of Ayeneh Khaneh has been focused in this research. The preliminary plans drawn in Qajar era from this Safavid building, and also the plans which involve the changes to the building in Qajar era, have been drawn secondly in the real scale. The elements and components of this Safavid palace have been completed through the analysis and comparison of the documents, images and the mentioned drawings. Final drawings as plans, East, West and South elevations were provided and the process of palace construction was presented in 3D display. This article is a theoretical and fundamental research that its basic data was collected from library sources and was analyzed by the means of deductive approach. In this research the Ayeneh Khaneh has been identified and analyzed by historical – descriptive method and using authentic documents and content analysis of the historical texts. And also some analytical illustrations of Ayeneh Khaneh, from its structure to the architectural details, have been represented by the means of computer softwares. Finally, the obtained results can provide documentary evidences to future archeological studies and also contribute to determine the buffer zone of ruined buildings. It also worthily contributes to completion of the city image in Safavid era and also contemporary period, as well as promotion of cultural and tourism attractions of the city.

Keyword: visual recreation, Safavid palaces, Ayeneh Khaneh palace, Saadatabad garden, Isfahan.

* Department of architecture, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

** Assistant Professor, Islamic Azad University, Branch of Isfahan.

*** member of danesh pajohan higher education institute-urban department, isfahan iran.